

گرمابه‌های قاجاری تهران

(بررسی باستان‌شناختی حمام‌های عمومی
دوره قاجار در ففت قدیم شهر تهران)

سیده ماندان کزازی

QAJAR PUBLIC
BATHS OF TEHRAN
BY MANDAN KAZAZI

سرشناسه	: کزازی، سیده ماندان
عنوان و نام پدیدآور	: گرمابه‌های قاجاری تهران: (بررسی باستان‌شناختی حمام‌های عمومی دوره قاجار در بافت قدیم شهر تهران) / سیده ماندان کزازی
مشخصات نشر	: تهران: یار دانش، ۱۳۹۳
مشخصات ظاهری	: ۳۹۰ ص، مصور
شابک	: 978-600-7162-22-4
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
عنوان دیگر	: بررسی باستان‌شناختی حمام‌های عمومی دوره قاجار در بافت قدیم شهر تهران
موضوع	: حمام‌های عمومی، ایران، تهران، تاریخ، معماری قاجاریان
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۳ ۵۴۴/۵۴۶ GT28
رده‌بندی یوئی	: ۳۹۱/۶۴۰۹۵۵۱۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۱۰۳۷۲۲

انتشارات یار دانش

گرمابه‌های قاجار - تهران

مؤلف: سیده ماندان کزازی

ناشر: یار دانش

صفحه‌آرا: سمیه عسکری

نوبت چاپ: اول/ ۱۳۹۳

شمارگان: ۱۰۰

بها: ۲۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۶۲-۲۲-۴

حق چاپ برای مؤلف محفوظ است.

نشانی: تهران، پاسداران، ساقدوش، بوستان نهم، پلاک ۳۷، رنگ یک غربی

تلفن: ۰۲۱-۲۲۵۶۷۲۵۸

فهرست مطالب

۱۳	بخش اول: پیشینه تاریخی شهر تهران
۱۳	تهران پیش از قاجار
۱۶	تهران دور قاجار
۱۷	تهران و آغا محمدخان قاجار (۱۲۰۹-۱۲۱۱ق)
۲۰	تهران و فتحعلشاه قاجار (۱۲۱۱-۱۲۱۳ق)
۲۲	تهران و محمدشاه قاجار (۱۲۱۳-۱۲۱۷ق)
۲۳	تهران و ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۱۷-۱۲۶۴ق)
۲۶	تهران و مظفرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)
۲۷	تهران و محمدعلی شاه قاجار (۱۳۲۴-۱۳۲۷ق)
۲۸	تهران و احمدشاه قاجار (۱۳۲۷-۱۳۴۳ق)
۳۱	پانویست‌ها
۴۷	بخش دوم: ارزش و اهمیت آب از دوره باستان تا دوره قاجار
۴۷	ارزش و اهمیت آب در دوره باستان
۶۲	ارزش و اهمیت آب در دوره قاجار
۶۷	پانویست‌ها
۷۹	بخش سوم: بررسی معماری حمام‌های دوره قاجار
۸۴	فضای ورودی
۸۵	پینه

۸۶	 میاندر
۸۷	 واجبی خانه
۸۷	 آبریزگاه
۸۷	 گرمخانه
۸۹	 نظرسنجی
۹۰	 حمام گنجینه
۹۲	 نظام دفع بسمانه
۹۲	 تهویه
۹۲	 مصالح و تزئینات
۹۶	 پانوش‌ها
	فصل چهارم: بررسی باستان‌شناسی حمام‌های عمومی دوره قاجار بافت قدیم شهر تهران
۱۰۷	 تهران
۱۰۷	 معرفی محلات شهر تهران در دوره قاجار
۱۱۰	 حمام‌های عمومی دوره قاجار شناسایی شده در بافت قدیم شهر تهران
۱۳۶	 مطالعه موردی برخی از حمام‌های عمومی دوره قاجار - حمام شمر تهران
۱۳۹	 حمام انصاری
۱۴۳	 حمام حاج قاسم
۱۴۶	 حمام خرقانی‌ها (قرقانی‌ها، فرقانی‌ها)
۱۴۹	 حمام دلشاد
۱۵۳	 حمام سربولک
۱۵۶	 حمام کدخدا
۱۵۹	 حمام گلشن
۱۶۳	 حمام مهدی خانی

حمام نواب.....	۱۶۵
حمام پامنار.....	۱۶۹
ویژگی های معماری حمام های عمومی دوره قاجار بافت قدیم شهر تهران.....	۱۷۲
بررسی ارتباط میان جمعیت و تعداد حمام های عمومی.....	۱۷۶
بررسی نقش وقف در حفظ حمام های عمومی دوره قاجار بافت قدیم شهر تهران.....	۱۸۲
کوی راکش منطقه ای حمام های عمومی بافت قدیم شهر تهران.....	۱۸۵
پانویس ها:.....	۱۹۷
بخش پنجم: بررسی آداب و کارکردهای اجتماعی حمام در دوره قاجار.....	۲۰۱
آداب استحمام.....	۲۰۵
لوازم و وسایل حمام.....	۲۱۰
بهداشت حمام.....	۲۱۷
خدمات و کارگران حمام.....	۲۱۹
بازتاب حمام در طب مردمی.....	۲۲۱
بازتاب حمام در مینیاتورهای ایرانی.....	۲۲۴
بازتاب حمام در ضرب المثل های ایرانی.....	۲۲۸
بازتاب حمام در ادبیات عامه (فولکلور).....	۲۳۱
بازتاب حمام در بازی های سنتی ایرانی.....	۲۳۴
رسوم اجتماعی مرتبط با حمام.....	۲۳۵
حمام و طبقات اجتماعی.....	۲۳۸
حمام و اندیشه های خرافی مرتبط با آن.....	۲۴۰
قوانین دولتی مرتبط با حمام.....	۲۴۱
بررسی کارکردهای اجتماعی حمام های عمومی دوره قاجار بافت قدیم شهر تهران.....	۲۴۲
پانویس ها.....	۲۴۴

۲۶۷	کتابنامه فارسی
۲۸۸	کتابنامه خارجی
۲۹۳	نقشه‌ها
۳۰۳	جدول‌ها
۳۱۳	نمونه‌ها
۳۱۹	تصاویر
۳۷۷	شکله‌ها

مقدمه

به اشتباه پاکیزگی از دیرباز در فرهنگ و آیین‌های ایران زمین از ارزش و اهمیت بسیاری برخوردار بوده است. با ورود اسلام نیز این روند ارزش بخشی، همچنان تداوم می‌یابد و با توجه به تأکید بسیار آن اسلام بر ضرورت تأمین بهداشت و پاکیزگی، شستشو همچنان جایگاه والای خود را حفظ می‌کند. در این میان، حمام‌های عمومی، به سبب کارکرد برجسته در تأمین پاکیزگی و همچنین ارتباط مستقیم آیین و آداب و رسوم گوناگون اجتماعی و مذهبی، مورد توجه و اهمیت بسیار قرار می‌گیرند. از سوی دیگر ساختار معماری شاخص و منحصر به فرد این بنا نیز آن را از دیگر بناهای بافت شهرهای اسلامی متمایز می‌سازد. بنابراین، در راستای کارکردهای اجتماعی و مذهبی حمام و ویژگی‌های معماری خاص آن، مطالعه این بنا از نقطه نظر باستان‌شناسی حائز اهمیت به شمار می‌رود.

سابقه ساخت حمام عمومی در ایران به صدر اسلام می‌گردد. تا به دوره قاجار نیز ادامه می‌یابد. در این میان، دوره قاجار از آن روی اهمیت بیشتری می‌یابد که یکی از دوره‌های متأخر تاریخ ایران به شمار می‌رود و به همین دلیل پیوند و ارتباط نزدیکی با ایران امروزی برقرار می‌کند. حمام‌های عمومی در دوره قاجار، نه تنها کارکرد مذهبی شان را در پیوند با بهداشت و پاکیزگی به شکل کامل‌تری حفظ می‌کنند که در رابطه با کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نیز نقش پررنگتری بر عهده می‌گیرند. از سوی دیگر، همراهی حمام‌های عمومی با دیگر بناهای عام المنفعه چون مساجد، مدارس و بازارها نشانه‌ای از اهمیت و جایگاه این بنا در این دوره محسوب می‌شود. در همین رابطه، شهر تهران، به عنوان پایتخت ایران در دوره قاجار، بیشترین تعداد حمام‌های عمومی را در اختیار داشته است و به همین دلیل، پژوهش و بررسی حمام‌های قاجار بافت قدیم

شهر تهران که محدوده اصلی پایتخت در دوره قاجار محسوب می‌شده است، ضروری به نظر می‌رسد. بر همین اساس، در کتاب حاضر به بررسی محدوده شهر تهران در دوره قاجار (محل‌های ارگ، دولت، عودلاجان، بازار، سنگلج و چالمیدان) می‌پردازیم که در تطابق با نقشه امروز شهر تهران برابر است با منطقه ۱۲ و بخش‌های محدودی از منطقه‌های ۱۱ و ۱۳ در بخش جنوبی تهران (خیابان انقلاب در حد شمالی، خیابان ولیعصر در حد غربی، خیابان شوش در حد جنوبی و خیابان ۱۷ شهریور در حد شرقی). بدین منظور نویسنده به مطالعه و بررسی متون و منابع تاریخی مرتبط با دوره قاجار چون آمارهای تهیه شده از دارالخلافه، سفرنامه‌ها، نقشه‌های قاجاری، گزارش‌های نظمیه، اسناد و موقوفات، روزنامه خاطرات و دیگر متون مرتبط با شهر تهران می‌پردازد تا بتواند فهرستی کامل و دقیق از حمام‌های عمومی شهر تهران و در صورت امکان، محل دقیق یا تقریبی قرارگیری آنها در دوره قاجار ارائه دهد. بر این مبنا تعداد ۳۱۱ باب حمام عمومی از دوره قاجار در متون و منابع تاریخی شناسایی شد. از آن میان، محل دقیق یا تقریبی ۹۳ باب حمام مشخص شد. از مجموع این ۹۳ باب حمام نیز تنها تعداد ۳۳ باب حمام بر جای مانده است که به سبب عدم همکاری صاحبان حمام‌ها تنها امکان ورود و بازدید به باب حمام فراهم شد. در همین راستا در گام نخست اطلاعات هر یک از این حمام‌ها به شکل جداگانه از متون استخراج شد و پس از آن، پژوهنده به تهیه پلان و عکسبرداری دقیق از حمام‌ها و گام آخر، اطلاعات کلی مرتبط با آن از طریق پرس و جوی محلی پرداخت.

یکی دیگر از نکات مورد بررسی در کتاب حاضر، بررسی رابطه میان میزان جمعیت، تعداد حمام‌های عمومی و سطح بهداشت مرتبط با شستشو در محله‌های شش منطقه‌ای قاجار است. به این منظور، نویسنده بر مبنای منابع و متون تاریخی به گردآوری اطلاعات مرتبط با میزان جمعیت و تعداد حمام‌های عمومی شهر تهران در سال‌های مختلف دوره قاجار می‌پردازد و پس از آن با تعیین نسبت هر یک باب حمام عمومی به میزان جمعیت در دوره‌ها و محله‌های مختلف شهر تهران، سطح بهداشت را در دوره قاجار مورد بررسی قرار می‌دهد.

از سوی دیگر، با توجه به عام المنفعه بودن حمام‌های عمومی، توجه به پدیده وقف و نقش آن در حفظ حمام‌های عمومی دوره قاجار بافت قدیم شهر تهران در طول تاریخ، ضروری به نظر

می‌رسد. در همین راستا به بررسی وقفنامه‌های موجود و منابع تاریخی مستند می‌پردازیم تا مشخص داریم که کدام یک از حمام‌های شناسایی شده وقفی بوده و از آن میان، کدام یک همچنان پا برجای مانده است.

از دیگر نکات مورد بررسی در کتاب حاضر، بررسی پراکنش منطقه‌ای حمام‌های عمومی شناخته‌شده و عوامل مؤثر احتمالی بر شکل‌گیری این الگوی پراکنشی است. در کنار نکات مطرح شده، نویسنده به بررسی کارکردهای اجتماعی حمام‌های دوره قاجار نیز می‌پردازد. تا از این طریق بتواند نقش چشمگیر حمام‌های عمومی را در جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی مردم دوره قاجار مشخص سازد.

اما در این مقاله به روش و مطالعه حمام‌های عمومی دوره قاجار بافت شهر تهران را حیاتی می‌سازد، عدم توجه پژوهش علمی و مدون پیرامون موضوعات مورد بررسی در این کتاب است. متأسفانه تا کنون هیچ نوعی به شناسایی این دسته از بناها و برنامه ریزی جهت حفظ و نگهداری آنها نشده است که این مسئله توجه به اهمیت حمام‌های عمومی در بافت شهرهای دوره اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. بر سویی دیگر، آنجایی که شهر تهران از دوره قاجار تا به امروز همچنان به عنوان پایتخت ایران به حیات خود ادامه داده است، امکان نابودی بناهای تاریخی در این شهر افزایش بیشتری می‌یابد. چرا که پایتخت بودن یک شهر سبب رشد روز افزون وسعت و جمعیت خواهد شد که زمینه مساعدی را جهت نابودی بافت‌های تاریخی و جایگزینی آنها با بافت جدید شهری فراهم می‌آورد. بنابراین با توجه به چنین تحریک سریع و گسترده‌ای لزوم شناسایی و مطالعه بافت کهن و بناهای موجود در آن در راستای بازسازی بافت کهن پایتخت در دوره‌های بعدتر ضروری به نظر می‌رسد.

یکی از روش‌های مورد استفاده در کتاب حاضر جهت تعیین محل دقیق یا تقریبی حمام‌های عمومی دوره قاجار در بافت قدیم شهر تهران، تطبیق دو نقشه سال ۱۳۰۹ق و ۱۳۸۵ش شهر تهران است. به شکلی که از طریق تطابق این دو نقشه بتوان محل حمام‌های شناسایی شده را در نقشه امروز شهر تهران مشخص کرد. همچنین برای بررسی دقیق‌تر چگونگی پراکنش منطقه‌ای حمام‌ها به تهیه طول و عرض جغرافیایی نقاط به وسیله (GPS)، استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی

(GIS) و تهیه نقشه پراکنش منطقه‌ای حمام‌های عمومی دوره قاجار در بافت قدیم شهر تهران دست زده‌ایم.

امید است کتاب پیش رو بتواند نقش کوچکی در پیشبرد اهداف و بررسی‌های پژوهشگران در این زمینه ایفا کند.

سیده ماندان کزازی

www.ketab.ir